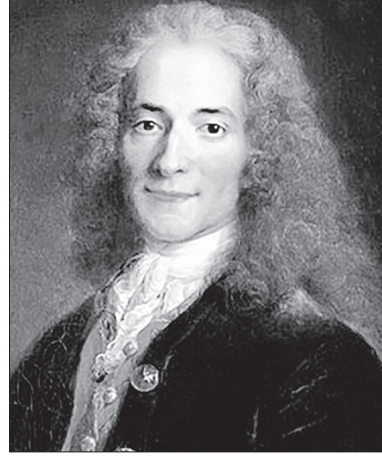

Leyla ALLAHVERDİYEVA

Volterin “Fanatizm, yaxud Məhəmməd peyğəmbər” pyesi müzakirələr müstəvisində

Məhəmməd peyğəmbərin tarixi-bədii obrazı ilk dəfə Şərq-islam ədəbiyyatında deyil, xristian ədəbiyyatında yaradılmışdır. Klassik Şərq ədəbiyyatında onun obrazı yalnız poeziyanın mövzusu olmuş, bu mövzu ilə bağlı hətta xüsusi bir janr – nət də formalaşmışdır. Poeziyada Məhəmməd peyğəmbər duyğu, düşüncələr kontekstində vəsf edilmiş, onunla bağlı tarixi həqiqətlərə yer verilməmişdir. Bunun da təbii ki, bir çox səbəbləri vardır. Şərq ədəbiyyatında lirikanın dominantlığı, bu janrda tarixi həqiqətlərin bədii şərhinin imkansızlığı ilə yanaşı, Məhəmməd peyğəmbər obrazının müsəlman düşüncəsində qadağa mövzusu olması da əhəmiyyətli dərəcədə rol oynamışdır. Peyğəmbərə məhəbbəti ifadə etmək, onun müqəddəsliyini vəsf etmək asan, amma onun obrazını tarixi həqiqətlər kontekstində çözmək isə Şərq-islam ədəbiyyatı üçün çətin idi.

Yalnız bu mövzuda deyil, hər hansı bir tarixi mövzuda yazmaq böyük məsuliyyətdir. Çünki tarixin doğru-düzgün bədii şərhini verə bilməmək, tarixi təhrifə, yaxud da tarixi yanlışlığa yol vermək təhlükəsi var. Xüsusilə də söhbət Məhəmməd peyğəmbər kimi müqəddəs şəxsdən gedirsə, məsuliyyət hissi daha da artır, bu müqəddəsliyin tarixi-bədii müstəvidə zədələnməsi qorxusu yaranır. Dini mövzular cəmiyyətlərin, xüsusilə də islam cəmiyyətinin ən həssas yeridir. Bu mövzuda edilən səhvlər böyük sosial təpkilərə gətirib çıxara bilər. Odur ki, Şərq-islam ədəbiyyatında Məhəmməd peyğəmbərin tarixi obrazının yaranmaması başadüşüləndir.

Məhəmməd peyğəmbərin dünya ədəbiyyatında tarixi obrazı dedikdə, ilk yada düşən əsər fransız dramaturqu Volterin “Fanatizm, yaxud Məhəmməd peyğəmbər” dramıdır. Əsərin titulu tarixin iki böyük simasının ismi keçir. Şərq-islam dünyasının müqəddəs şəxsi Məhəmməd peyğəmbər və Qərb xristian dünyasının böyük fikir adamı Volter. Bir-birinə qarşı olan bu cəbhələrdən iki ismin bir araya gəlməsi maraqlıdır. Yalnız vətəni Fransada deyil, bütün Avropada fikir inqilabı yaratmış bu adam nəyə görə Məhəmməd peyğəmbər mövzusunə müraciət etmişdi? Bu sualın cavabı həm də onun kimliyindən keçir.

Volter kimdir? – sualına ilk veriləcək cavab filosofdur. Volterin fəlsəfəsi əsasən onun siyasi və dini görüşləri əsasında müəyyənləşmişdir. Siyasi

görüşlərində demokratiyanın deyil, aydın bir monarxiyanın tərəfdarı olan Volter dini görüşlərində kilsə ilə dərin bir ziddiyyət içərisində idi. Kilsə onu ateizmdə, o isə kilsəni xalqı aldatmaqda suçlayırdı. “Tanrı olmasaydı belə, biz onu icad etmək zorunda qalacaqdıq, amma bütün təbiət onun var olduğunu bizə hayqırmaqdadır” deyən filosof cəmiyyətə özünü ateist deyil, deist kimi təqdim etsə də, zamanında və özündən sonra onun ateist olması ilə bağlı güman və şübhələr olmuşdur. Bu barədə müzakirə aparan mənbələrin birində deyilir: “Volterdən Tanrının olub-olmadığını soruşduqda o, əvvəlcə qarını bərk-bərk bağlamağı xahiş etdi, sonra dedi: “Allah yoxdur, amma mənim lakeyim və arvadım bunu bilməməlidirlər, çünki mən lakeyimin məni bıçaqlamasını və arvadımın itaətdən çıxmasını istəmirəm” (Ильин В. В. История философии. СПб.: Питер, 2005. 732 с. ISBN 5-318-00150-5)

Volter “Ateizm haqqında mülahizələr” («Homélie sur l’athéisme») pamfletində ateizmi kəskin tənqid edirdi və bütün mümkün arqumentlərlə kainatı yaradan Tanrının varlığını sübut etməyə çalışırdı. Ancaq Yaradana olan inamı belə ona dinləri sorğulamağa mane olmurdu. “Volter ən çox dinə və din adamlarına olan ələştirisiylə tanınmışdır”. (Mehmet Fatih Kalın. Voltaire’in Dinî Hoşgörü Anlayışı və İslâm’la ilgili Düşüncələrinin Değerlendirilmesi)

Onun dini tartışmaları “Felsefe Sözlüğü” fəlsəfi əsərində, eləcə də məktublarında əks olunmuşdur. Bu mövzunu eləcə də bədii yaradıcılığında davam etdirmişdir. Fəlsəfi görüşlərində dini mövzuya geniş yer verən Volterin bədii yaradıcılığında da bu mövzuya müraciət etməsi təbiidir. Çünki mövzu onun düşüncəsinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu düşüncənin təhriki ilə də onun yaradıcılığında 1736-cı ildə Məhəmməd peyğəmbərin həyatına həsr edilmiş “Məhəmməd” (“Mahomet”) pyesi meydana çıxdı. Bəzi mənbələrdə əsərin yazılma tarixi 1741-ci il də göstərilir. 1743-cü il çapında isə əsərin adı “Fanatizm, yaxud Məhəmməd peyğəmbərin tragediyası” (“Le Fanatisme ou Mahomet le Prophete Tragedie”) şəklində dəyişdirilmişdi.

Onu da qeyd edək ki, Volterin yaradıcılığında dini mövzu kimi, tarixi mövzu da diqqət mərkəzində olmuşdur. Fransa kralı IV Henrixə həsr etdiyi “Henriada”, fransız xalqının əfsanəvi qəhrəmanı Janna d’Arkın obrazını yaratdığı “Orlean bakirəsi” poemalarında, “Brut”, “Sezarın ölümü” pyeslərində də Volter tarixə müraciət etmişdir. Ancaq onun ən yaddaqalan tarixi əsəri “Fanatizm, yaxud Məhəmməd peyğəmbər” pyesidir, bu əsər eyni zamanda Volterin dramaturji yaradıcılığının zirvəsi hesab olunur. Bu yalnız əsərin bədii gücünə görə deyil, pyesin ətrafında istər zamanında, istərsə də ondan sonra yaranan qalmaqallara və yaxud da müzakirələrə görədir. «Fanatizm, yaxud Məhəmməd peyğəmbər» pyesi nəyə görə daha çox diqqət qazanmış, müzakirələrə səbəb olmuşdur sualının cavabını elə onun məzmununda aramaq gərəkdir.

Pyesin məzmunu Məhəmməd peyğəmbərin həyatı ilə bağlı ən çox tartışma mövzusunə çevrilən bir məqam – oğulluğu Zeydin keçmiş arvadı Zeynəbə evlənməsi hadisəsi üzərində qurulmuşdur. Bu hadisə Allahın Yer üzünə göndərdiyi sonuncu peyğəmbəri ələstirmək üçün ən açıq mövzudur,

Məhəmməd peyğəmbərin şəxsiyyətinin böyüklük və bütövlüyünü qaralamaq, onunla bağlı ürəklərdə şübhə toxumları səpmək istəyənlər üçün “münbit” müstəvidir. Volter də «Fanatizm, yaxud Məhəmməd peyğəmbər» pyesinin ideyasını məhz bu müstəviyə çıxarmış, peyğəmbərin Məkkəyə hicrəti hadisəsi fonunda həll etmişdir. Dramaturq hadisələri Məkkə şeyxi Safir ilə Məhəmməd peyğəmbər arasında ziddiyyətli münasibət üzərində qurmuşdur. Dramaturji konflikt Safirin ərəb tayfalarının ənənəvi yaşayışını və çoxallahlılığa söykənən qədim inancını müdafiəsi ilə Məhəmmədin İslamı təbliğatının toqquşması xətti üzərindən inkişaf edir.

Pyesə görə Məkkə şeyxi Safirin uşaqları Məhəmməd tərəfindən məhv edilmiş, ona görə də Safir Məhəmmədlə müharibədə ona əsir düşmüş Palmiraya çox bağlanmışdır. Palmira islam dininə sitayiş edib, onun Peyğəmbərini müqəddəs hesab etsə də, qoca Safirin xeyrxahlığı və mərhəmətini də qiymətləndirir.

İslam dinin hökm sürdüyü Mədinə şəhərində böyüyən Palmira Səidi sevmişdir. Safirə əsir düşdüyü zamandan sevgilisindən ayrılığın iztirablarını yaşayır. Məhəmmədin qoşunu ilə Məkkə qapılarına gələn Səid şəhərdə Palmira ilə görüşür. Onlar inanırlar ki, Məhəmmədin köməyi qovuşa biləcəklər.

Məkkəyə daxil olan Məhəmməd Safirlə görüşür. Safir Məhəmmədi özünün qəddar düşməni hesab edir və onu “Şərqi görünməmiş qaniçən tiranı” adlandıraraq, öz yalan dinini xalqa sırımaqda ittiham edir. Əsir düşmüş övladları üçün göz yaş tökən Safir öyrənir ki, onlar sağ-salamatdılar və Məhəmmədin yanında böyümüşlər. Safirin öz övladlarına qovuşması üçün Məhəmmədin şərtləri vardır: Safir dünyanı aldatmaqda ona kömək etməli, Məkkəni təslim etməli, öz allahlarının səcdəgahını tərk etməli, onu peyğəmbər kimi qəbul etməlidir. Safir bu şərtləri qəbul etmir. Bu təqdirdə Məhəmməd sərkərdəsi Ömər vasitəsilə Safirin öldürülməsini Səidə tapşırır. Səid tərəddüd edir, Məhəmməd bu tapşırığın ona Allahdan gəldiyinə inandırır və əvəzində Palmiranı vəd edir. Safir səcdəgahda dua edərkən Səid onu ölümcül yaralayır. Məhəmmədin xidmətçisi Hersiddən Safirin uşaqları ilə bağlı sirri öyrənən Fonar səcdəgaha daxil olur, Səidin və Palmiranın Safirin uşaqları olduğunu söyləyir. Safir də, Palmira da, Səid də onlara qurulan hiyləni anlayırlar. Səid özünü ata qatili kimi suçlayır.

Məhəmməd Palmiraya zəngin həyat vəd edərək ona öz məhəbbətini elan edir. Palmira isə onu ifşa edərək intihar edir.

Safirin ölümündən qəzəblənən xalq üsyan edir, üsyana Səid rəhbərlik edir. Ancaq Məhəmməd və Ömər ona zəhərli şərab içirmişlər, odur ki, Səid uzağa gedə bilmir, birdən yığılıb ölür.

“Məhəmməd” tarixi pyesdir, amma bu, elmi tarix deyil, təxəyyül tarixidir. Əsərdə Məhəmməd peyğəmbərin obrazı tarixi təhrif və tarixi yanlışlıqlarla doludur. Bu obraz Məhəmməd peyğəmbərin tarixi obrazının bədii prototipi deyil, bədii təhrifdir. Volterin təxəyyülü niyə məhz bu cür Məhəmməd obrazını yaratmışdı?

Pyesin məzmunu Peyğəmbərin oğulluğu Zeydin keçmiş həyat yoldaşı Zeynəbə evlənməsi hadisəsinin yalnız faktoloji deyil, məna-mahiyyətə də

təhrifi üzərində qurulmuşdur. Əlbəttə, ilk baxışda bu, xristian dünyasının islama qarşı qərəzli münasibəti kimi də görünə bilər. Amma təbii ki, bu məsələnin yalnız görünən tərəfi, yaxud da bəsit yozumudur. Volter böyük fikir adamı idi və o, qərəzli mövqedən bir əsər ortaya qoymazdı. Bəs nədən o, Məhəmməd peyğəmbərin tarixi-bədii obrazını deyil, tarixi obrazının bədii təhrifini yaratmışdı? Bunun üçün ilk olaraq əsərin meydana çıxdığı tarixi şəraitə diqqət edək.

Əsər XVIII əsrdə Fransada meydana çıxmışdı. Bu elə bir zaman kəsiyi idi ki, Avropa kilsənin elm, sənət, fəlsəfə üzərində minillik qarabarmasından sonra Renessans devrimini yaşayıb aydınlanma dönməinə qədəm qoymuşdu. Və bu dönmənin fikir öncülləri kilsənin simasında dinin aydınlanmaya böyük əngəl olduğunu düşünürdülər. Dini doqmatizmin əleyhinə mübarizə dini inkar təmayülünə qədəm inkişaf edirdi. Volter də bu mübarizənin öncüllərindən biri kimi dini müqəddəsləri qəbul etmirdi. O, hələ “Məhəmməd” pyesinin yazılmasından çox əvvəl, 1722-ci ildə yazdığı “Lehinə, yaxud da əleyhinə” poemasında genetik faktorlarla bağlı olduğu xristianlığın Tanrı obrazına qarşı çıxır.

***Я чтить его готов, любить сыновне, свято,—
Мне ж предстоит тиран, что злобу сеет сам.***

...

***Нет, бог мой не таков, и лжёт изображение
Того, кто в этом сердце свят.***

...

***И сердце — не хулить, а чтить тебя готово!
Я — не христианин; тем ты верней любим.***

Ancaq onu da qeyd edək ki, Volterin xristianlığa münasibətdə tənqidi görüşləri islama münasibətdə təhrifə keçmişdir. Həm də bu təhrif Məhəmməd peyğəmbərin müqəddəs obrazını eybəcərləşdirməsi motivləri üzərində qurulmuşdur. Volterin Məhəmməd peyğəmbərlə bağlı təxəyyülü, təbii ki, elmi faktalogiyadan yox, təsəvvürlərdən qaynaqlanmışdır. Bəs dövrünün böyük fikir adamı olan Volterdə bu cür təsəvvürlərin yaranması nə ilə bağlı idi? Təbii ki, bu təsəvvürlərin yaranmasında islam dünyasının da öz payı vardı. İslami təbliğat və təqdimatın düzgün qurulmaması, müsəlman dünyasının islami dəyərlərlə yaşamaması bu din və onun Peyğəmbəri haqqında yanlış təsəvvürlərin yaranmasına səbəb olurdu. İslami dəyərlərə söykənməyən islam sivilizasiyası əslində islamı təhrifin ən canlı forması idi. Zamanında müsəlman dünyasının siyasi gücləri islamı dünyaya yalnız qılınc üzərindən deyil, kitab üzərindən təqdim etməyin əhəmiyyətini anlamamış, nəticədə də dünya islam haqqında yetərinə bilgiyə malik olmamışdır. Volter yazır: “Mənim tragediyamın mövzusu olan xəyanəti Məhəmmədin etmədiyini bilirəm. Məqsədim yalnız gerçək hadisələri səhnəyə çıxarmaq deyil, eyni zamanda da əxlaqı doğru təsvir etməkdir, insanların içərisində bulduqları şəraitin yaratdığı gerçək düşüncələri aramaq, bədxah yalanın nə qədər qəddar ola biləcəyi və fana-

tizmin nə cür dəhşətlər yarada biləcəyini göstərməkdir. Məhəmməd mənim üçün əlində silah olan Tartufdan başqa bir şey deyildir”.

Volterin Məhəmməd peyğəmbəri Molyer komediyasının dolandırıcı qəhrəmanı obrazında təsəvvürü onun tənqidi deyil, yanlış və yetərsiz bilginin yaratdığı idi. Dramaturq əgər Məhəmməd peyğəmbərin Zeynəbə evlənməsi hadisəsinin məzmun- mahiyyətini bilsəydi, yəqin ki, onun obrazını belə bir hadisənin motivasiyası üzərində qurmazdı. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, Məhəmməd peyğəmbərin Zeynəbə evliliyi Zeynəbin ona uzun illər bəslədiyi sevginin və cahilliyə dönəminin oğulluğunun keçmiş arvadına evlənmə qadağasına qarşı Allahdan gəlmiş vəhy səbəbi ilə baş tutmuşdur. Bu münasibətlə nazil olmuş Əhzab surəsi 37-ci ayədə deyilir: “Bir zaman Allahın nemət verdiyi və sənin özünün nemət verdiyin Zeyd: “Zövcəni öz yanında saxla, Allahdan qorx!” – deyirdin. Allahın aşkar edəcəyi şeyi ürəyində gizli saxlayır və insanlardan çəkinirdin. Halbuki əslində qorxmalı olduğun məhz Allahdır. Zeyd zövcəsini boşadıqda səni onunla evləndirdik ki, oğulluqları övrətlərini boşadıqları zaman o qadınlarla evlənməkdə möminlərə heç bir sınıq olmasın. Allahın əmri mütləq yerinə yetiriləcəkdir”. (əl-Əhzab. 37).

Onu qeyd edək ki, Qərb ədəbiyyatında Volterin “Məhəmməd” pyesinə qədər də islam dini mövzu olmuşdur. Renessans dönəmində bu mövzuda xronikalar, pamfletlər yazılmış, 1601-ci ildə Vilyam Persinin “Məhəmməd və onun cənnəti” (“Mahomet and His Heaven”) dramı meydana çıxmışdı. Ancaq heç bir əsər Volterin “Məhəmməd” pyesi qədər rezonans doğura bilməmişdi. Bu əsərin bədii gücündən çox, onun müəllifinin imzası ilə bağlı idi. Volter XVIII əsrin ən böyük fikir adamı idi, onu Fransa inqilabının atası hesab edirdilər. Viktor Hüqo “Volter demək, on səkkizinci yüz il deməkdir” demişdir. Əsas məsələ də bunda idi ki, Məhəmməd peyğəmbərin təhrif olunmuş, eybəcərləşdirilmiş obrazı Volter kimi nəhəng bir şəxsiyyətin qələmində yaranmışdı. Bu qələmin təsir dairəsi onun şəxsiyyətinin nəhəngliyi qədər böyük idi. Sivilizasiyalararası əlaqələrin geniş olmadığı XVIII əsrdə Avropa oxucusu və tamaşaçısı Məhəmməd peyğəmbəri Volterin qələmindən tanıyırdı. Çox təəssüf ki, islam sivilizasiyası Volterin Məhəmmədine qarşı dura biləcək Məhəmməd peyğəmbər obrazını nə bədii, nə elmi, nə də publisistik müstəvidə Avropa insanına təqdim edə bilmirdi.

Volterin “Məhəmməd” pyesi 1742-ci ildə teatr səhnəsinə çıxmış, ancaq uzun müddət səhnədə qala bilməmiş, 3-cü səhnə çıxışından sonra Fransa dini cameəsinin təkisi ilə səhnədən qaldırılmışdır. Ümumiyyətlə, pyesə xristian dini toplumu da etiraz etmiş, islami mövzusunun fonunda Volterin əsl tənqid hədəfinin xristianlıq olduğunu, hətta Məhəmməd adı altında İsa peyğəmbərə işarə etdiyini iddia etmişlər. Bu pyesi özünə qarşı bir təhdid hesab edən kilsə Fransa parlamentindən çıxardıqları bir qərarla pyesin səhnəyə çıxışını durdurmuşdu.

Kilsə basqısını öz üzərində hiss edən Volter 1745-ci ildə papa XIV Benediktə ünvanladığı məktubda yazırdı: “Saxta və barbar bir dinin qurucusuna qarşı bu yazını həqiqi bir dinin başçısına həsr etmək istəyirəm.

Saxta bir peyğəmbərin qəddarlığı və xətalari üzərinə bir həqiqət və mərhəmət Tanrısının vəkili və təmsilçisindən daha uyğun bir şəkildə kimə yaza bilərəm? Bu üzdən müqəddəsliyiniz mənə həm yazını, həm də yazarı ayaqlarınız altına qoymama və alçaqkönullüklə birinə qoruma, digərinə isə xeyir-dua istəməmə icazə verər, bu ümidlə ən dərin sayğılarla müqəddəs ayaqlarınızı öpürəm". Papa XIV Benedikt də öz növbəsində Volterə iltifatlı bir məktubla cavab verir, misilsiz faciəni böyük zövqlə oxuduğunu deyir. Eyni zamanda, Volterə özünün rəsmi həkk edilmiş medal göndərir.

Volterin «Fanatizm, yaxud Məhəmməd peyğəmbər» pyesinə görə aldığı təpkilər üzərindən Volterin papaya ünvanladığı acizane ritorika ilə dolu bu məktub XVIII əsr Avropasında dini hakimiyyətin gücünü göstərirdi. Bu pyesə görə müəllifə dini dairələrdən olan basqı, təbii ki, islam təəssübkeşliyindən doğmurdu. Əksinə, islamı kilsə özünə qarşı bir təhlükə kimi görürdü, Volter də əslində onun bu baxış acısını nəzərə alıb məktubunda Məhəmməd peyğəmbəri və onun dinini aşağılayır. Amma təbii ki, «Məhəmməd» pyesini Volter yalnız islama, yaxud onun peyğəmbərinə qarşı deyil, bütün dinlərə və onların müqəddəslərinə qarşı yazmışdı. Volter xristian cəmiyyətinin yazıçısı kimi, xristianlıqla bağlı düşüncələrini açıq şəkildə ifadə edə bilməzdi, onları islam dini üzərinə köçürmək və ondan çıxış edərək bədii müstəviyə yatırtmaq taktiki bir gediş idi.

«Fanatizm, yaxud Məhəmməd peyğəmbər» pyesinin Avropada doğurduğu maraq böyük idi. Onunla bağlı müzakirələrə yalnız ədəbi, mədəni, dini cameənin nümayəndələri deyil, siyasi güclər də qoşulmuşdu. Fransa imperatoru Napoleon bu pyesə 1905-ci ildə Erfurtda teatrda baxmış və Volterin istedadını da təqdir etmişdir. Tarixin bu böyük şəxsiyyəti Məhəmməd peyğəmbərin tarixi təhrifi ilə bağlı söyləmişdi: «Volter bu pyesdə tarixi və insan qəlbini təhrif etmişdir. O, Məhəmmədin böyük xarakterini alçaq intriqalarda eybəcərləşdirmişdir. O, dünyanın simasını dəyişmiş bu adamı rəzil, dar ağacına layiq bir cani kimi davranmağa məcbur etmişdir».

Bəs islam dünyası bu əsərlə bağlı müzakirələrə qoşulmuşmu, qoşulmuşdusa, hansı münasibəti ortaya qoymuşdu? O dövrdə islam dünyasının ən böyük siyasi gücü Osmanlı dövləti idi. Məşhur türk tarixçisi Əli Rza Sağmanın verdiyi məlumata görə, Osmanlı padşahı II Əbdülhəmid zamanında (XIX əsrin sonları – L.A.) «Məhəmməd» pyesinin Paris teatrlarının birində səhnə hazırlıqları başlanmış, biletlər satılmış, yerlər də tutulmuşdu. Osmanlının Paris böyükelçisi Münir Paşa bu haqda sultan II Əbdülhəmidə bilgiləndirmiş, sultan da öz növbəsində Münir paşaya belə bir teleqraf göndərmişdi ki, «Reis-i Cümhur hazretlerine git. Selamımı tebliğ eyle. Bu piyesin oynanmasını uyğun bulmadığımızı anlat.» Fransa hökuməti bu teleqraftan sonra pyesin səhnəyə çıxmasını əngəlləmişdir. Onu da qeyd edə ki, Əli Rza Sağman verdiyi bu məlumata dəqiq qaynaq göstərməmiş, ona görə də bu məlumatın nə dərəcədə dəqiq olması şübhəlidir. Professor Ekrem Buğra Ekinçi «Sultan Abdulhamidin Avropada yasakladığı pyeslər» adlı məqaləsində Əli Rza Sağmanın verdiyi məlumatın yanlış olduğunu demiş, bu yanlışlığın səbəbini isə Volterin «Məhəmməd» adında başqa bir

pyesinin Osmanlıya gəlişi və onun yayılmasının qarşısını Maarif Müdirliyinə 1893-cü ildə göndərilən bir təlimatla əngəllənməsi ilə izah etmişdir.

Əli Rza Sağmanın verdiyi bilgi doğru olsa belə, görünən budur ki, islam dünyası Volterin Məhəmməd peyğəmbərin şəxsiyyətini təhrif edən «Fanatizm, yaxud Məhəmməd peyğəmbər» pyesinə çox gec – əsərin təqdimatından bir əsr sonra etiraz etmişdir. Halbuki, bu pyes sultan II Əbdülhəmidin bu təkisindən ən azı yüz il əvvəl Avropada ictimaiyyətə təqdim olunmuş, səhnəyə çıxmış, geniş rezonans da doğurmuşdu. Zamanında pyesin ətrafında yaranan səs-küy, qalmaqal, etirazlar içərisində Osmanlı dövlətinin, o cümlədən də cəməsinin səsləri isə eşidilməmişdi. Bu, çox güman ki, onunla əlaqədardır ki, o zamanın Osmanlısı özünü, demək olar ki, yalnız siyasi güc kimi formalaşdırmışdı, mədəni, ədəbi müstəvilərdə isə demək olar ki, görünmürdü.

Avropaya, o cümlədən də Fransaya nisbətən Osmanlı aydınlanma dövrünə gec – XIX əsrdə qədəm qoydu. Ona görə də Qərbin artıq çoxdan münasibət bildirib bitirdiyi Volterin «Fanatizm, yaxud Məhəmməd peyğəmbər» pyesinə türk aydınlarından münasibət də gec – Osmanlının son Cümhuriyyətin ilk dövrlərində gəldi. Muhammed İhsan Hacıismailoğlu “Osmanlı Müəlliflərinin Çalışmalarında Zeyd-Zeyneb Hadisesi Bağlamında Voltaire’in Fanatizm veya Peygamber Muhammed’in Bağnazlığı Adlı Tiyatro Eseri Üzerine Değerlendirmeler” məqaləsində Volterin pyesinə türk aydınlarının bildirdiyi münasibətdən geniş bəhs edərək, pyesin sərt tənqidçiləri içərisində Namiq Kamal, Şəhbəndəzadə Filibeli Əhməd Hilmi, Mahmud Esad Seydişehri, Celal Nuri (İleri), İsmail Fenni (Ertuğrul), Ali Rıza Sağmanın adlarını çəkir. Müəllif Əhməd Midhət, Beşir Fuad kimi aydınların isə “Məhəmməd” pyesinin islamı deyil, xristianlığı hədəf aldığını, Volterin kilsə ilə münasibətlərini yaxşılaşdırmaq üçün bədii köçürmə etdiyini söylədiklərini yazır.

Onu da qeyd edək ki, pyes indiyə qədər Azərbaycan dilinə tərcümə olunmamışdır. Əsərin dilimizə tərcüməsi vacibdir. Azərbaycan oxucusunu dini dəyərinə olan yanlış yozumdan xəbərsiz qoymaq doğru deyildir. Doğrunu sübut etmək üçün yanlışlardan xəbərdar olmaq lazımdır. Onları görməzdən gəlincə, dəyərlərimiz növbəti yanlışlar və təhriflər təhlükəsi ilə üz-üzə qalır.

